

RAȚIONALIZARE, IDEOLOGIZARE, MECANIZARE. CULTURA RĂZBOIULUI MODERN

ALEXANDRU MAMINA
(*Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”*)

Dacă războiul este confruntarea dintre armatele unor state cu interese de putere politică și economică divergente, războiul modern este confruntarea dintre armate dotate cel puțin în parte cu arme de foc, având o structură organizatorică relativ omogenă și un sistem de comandă instituționalizat, și care acționează potrivit unor principii strategico-tactice formalizate. Deși utilizarea armelor de foc a început să se răspândească încă din secolul al XVI-lea, despre un război efectiv modern se poate vorbi din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, când în timpul regelui Ludovic al XIV-lea s-a înființat primul Minister de Război și când autori cu formații și poziții diferite, de la Sébastien de Vauban la Friedrich al II-lea, au început să elaboreze tratate despre modul în care trebuia purtat războiul. Fenomenul a ajuns la maturitate în secolele al XIX-lea – al XX-lea, odată cu apariția armatelor pe bază de conscripție, a statelor-majore generale și a școlilor de război, în paralel cu înlocuirea practic deplină a armelor albe cu cele de foc.

În istoria conflaprațiilor moderne, se pot distinge cronologic și tipologic două categorii: războaiele monarhice – până la Revoluția franceză –, respectiv războaiele naționale – până după al doilea război mondial, indiferent dacă ideile de națiune i s-au subsumat și resursele coloniale (cazul Franței între 1914–1918), dacă mobilizarea națională a fost instrumentul partidului declarat de clasă (ca în timpul regimului stalinist), sau dacă națiunea a fost concepută din perspectiva rasei (cum s-a întâmplat în Germania nazistă). În ambele ipostaze, monarhică și națională, războiul s-a precizat în anumiți parametri de gândire și acțiune, care i-au imprimat în mod progresiv profilul cultural modern. Sintetic, aceștia au fost raționalizarea, ideologizarea și mecanizarea, în subtextul cărora se discern mai departe unele trăsături morale și intelectuale specifice aceleiași modernități.

Războaiele monarhice au fost determinate fundamental de criteriul eficient al raționalizării, prin care se înțelegea atât evaluarea lor din punctul de vedere al conformității cu legea naturală – așa cum proceda Hugo Grotius de pildă¹ –, cât și

¹ „Dreptul natural – scria el – constă în reguli ale dreptei rațiuni, care arată că o acțiune este din punct de vedere moral corectă sau incorectă, după cum corespunde sau nu cu însăși natura rațională și că în mod statornic asemenea acțiuni sunt prescrise sau oprite de creatorul naturii, Dumnezeu”. Hugo Grotius, *Despre dreptul războiului și al păcii*, București, Editura Științifică, 1968, p. 108.

abordarea cu ambiții științifice a confruntării propriu-zise, în funcție de calculul resurselor, investițiilor și câștigurilor. Evident că problema raportului dintre cheltuieli și beneficii a fost resimțită cumva de toți cei care s-au ocupat cu războiul de-a lungul timpului, doar că de această dată s-a dezvoltat un fel de economie politică militară, care a influențat programatic opțiunile strategice și evoluțiile tactice. Era o viziune în acord cu ideile mercantiliștilor și fiziocraților, care corespundea totodată, pe un plan conceptual mai larg, raționalismului și mecanicismului de inspirație carteziano-pascaliană, care și-au găsit la rândul lor expresia în imaginea prestigioasă a mașinii – ca ansamblu organizat în care fiecare parte îndeplinea o acțiune, cu cât mai puțin consum de energie și cu cât mai multă eficacitate². Așa se explică preferința mai multor autori pentru trimerile și analogiile științifice, dacă ar fi să amintim referința la trigonometrie a lui Freiherr Dietrich von Bülow, sau invocarea de către Carl von Clausewitz a „virtuozității mecanice”³. În definitiv, poate că nici un alt sistem social nu amintea mai mult imaginea mașinii, decât cel militar.

În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, deși conduceau cu titlu absolut, monarhii nu dispuneau pentru războaie de toate resursele țării lor. Excepțiile de la impozite ale categoriilor privilegiate limitau posibilitățile financiare, iar monopolul nobiliar asupra gradelor ofițerești restrângea mult baza de selecție a cadrelor specializate (cf. Robert R. Palmer)⁴. Se adăugau perioada lungă și costurile pregătirii trupei, precum și dezertările numeroase, care făceau ca soldații experimentați să fie destul de greu de înlocuit. În virtutea criteriului raționalizării, comandanții au fost preocupați așadar să evite pierderile umane și materiale, în primul rând prin intermediul sistemelor de fortificații, în al doilea rând prin desfășurarea prudentă a operațiunilor, evitându-se fronturile largi și manevrele de învăluire care dispersau unitățile și le expuneau distrugerii sau dezintegrării prin fuga soldaților. Consecința tactică a fost desfășurarea previzibilă, aproape ritualizată a luptelor, cu armatele compacte înaintând una spre alta pe aliniamente paralele, într-o regularitate din care nu a ieșit decât Friedrich al II-lea, cu așa-numita ordine de bătaie oblică.

Din perspectiva definiției clausewitziene a războiului, ca formă de realizare a politicii cu alte mijloace, modul de a lupta din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea a corespuns unei concepții pe care am putea-o considera minimalistă asupra statului – ca apărător al vieții, cinstei și bunurilor locuitorilor, fără vocația principiilor absolute sau a mesianismului istoric⁵ –, dublată de înțelegerea confruntărilor militare ca „afacere de familie” a principilor sau nobililor, altminteri perfect compatibili și politicoși unii cu ceilalți. De aici moderația obiectivelor, cel puțin în comparație cu perioadele următoare, precum și o anumită „civilitate” a combatanților, ilustrată de

² A se vedea în acest sens observațiile lui Henri Guerlac, în Edward Mead Earle (sous la direction de), *Les maîtres de la stratégie*, 1, Flammarion, (1987), p. 43–43.

³ Carl von Clausewitz, *Despre război*, București, Editura Militară, 1982, p. 107.

⁴ Edward Mead Earle (sous la direction de), *op. cit.*, p. 66.

⁵ Hugo Grotius, *op. cit.*, p. 801.

către Diego Velasquez în *Capitularea Bredei (Las lanzas)*. Corelate cu ritualizarea cu aspect de eleganță teatrală a înfruntării propriu-zise, îndeosebi în secolul al XVIII-lea, aceste elemente au imprimat războaielor monarhice o aparență de idilism, pe care unii autori l-au pus în legătură cu influența stilului rococo în epocă⁶.

Acum este de discutat eventual corelația cauzală a factorului cultural cu cel material. Mai exact, se pune întrebarea dacă principiul raționalizării a determinat economisirea resurselor în război, sau dacă precaritatea relativă a acestora a impus în teorie și practică raționalizarea? În precizarea fenomenală a războiului modern, anterioritatea cauzală a unui factor – în ipoteza că se poate distinge cu adevărat –, are mai puțină importanță. Esențială este numai identificarea profilului cultural, cu raționalitățile și motivațiile intelectual-atitudinale specifice. Pentru a nu eluda totuși chestiunea, care-și are importanța sa istoriografică generală, considerăm mai degrabă că raționalizarea a fost dacă nu neapărat anterioară, măcar autonomă în relație cu războiul, cu a cărui logică a ajuns să se întâlnească la un moment dat. Imperativul economisirii resurselor a existat dintotdeauna, însă teoretizarea și aplicarea sa principală s-au produs abia în contextul mentalo-științific al modernității, care a antrenat o sferă mult mai largă a gândirii decât gândirea militară. Nu este mai puțin adevărat că apariția armelor de foc, având o capacitate distructivă mai mare decât ceea ce se cunoscuse până atunci, a pus cu mai multă acuitate problema economisirii forțelor, căreia i s-a răspuns prin recursul la raționalizare. Explicația cauzală univocă ni se pare așadar nesatisfăcătoare. Nu a fost vorba de o relație deterministă de la material la cultural sau invers, ci de influența reciprocă în cadrul unui sistem social-cultural integrat, definit printr-o manieră particulară de raportare a omului la existență, atât în aspectele sale concrete, cât și în cele ideale. Înțelegând astfel, modernitatea reprezintă esențialmente un model interpretativ, în sensul paradigmelor lui Thomas Kuhn.

Mai clară a fost întrepătrunderea dintre războiul modern și ideologizare – eficientă odată cu trecerea de la războaiele monarhice la cele naționale, ca urmare a Revoluției franceze și a campaniilor napoleoniene. Atunci când, sub presiunea intervenției externe, Convenția Națională a decretat la 23 august 1793 ridicarea în masă, implicând întreaga populație în efortul de război, a indus prin chiar acest fapt necesitatea ideologizării, întrucât numai angajamentul afectiv în jurul unor valori absolute și netranzaționabile era susceptibil să susțină mobilizarea și combativitatea populației respective, într-un conflict care nu mai era doar al regelui, ci o privea în mod direct. Louis Antoine Saint-Just surprindea cu acuitate importanța radicalizării morale, când îi semnală într-o scrisoare generalului Jean-Baptiste Jourdan că războiul libertății trebuia purtat „cu furie”⁷. Pe această cale a ideologizării sentimentul

⁶ Cf. Hans Rothfels, în Edward Mead Earle (sous la direction de), *op. cit.*, p. 122.

⁷ Saint-Just, *Le gouvernement révolutionnaire jusqu'à la paix*, (Paris), *Raisons d'Être*, (1946), p. 253.

popular a ajuns să facă diferența în desfășurarea campaniilor, în condițiile în care armatele de meserie atinseseră în secolul al XVIII-lea aproape același nivel de pregătire, iar comandanții procedau aproximativ după aceleași metode⁸.

Atingem în acest punct problema legăturii dintre social și național, sau dintre material și ideologic. S-ar putea crede că adeziunea masei țăranilor francezi la cauza Revoluției nu s-a datorat atât adeziunii lor la principiile democratice, cât transferului de proprietate de care beneficiaseră. Importanța vânzării pământurilor nobililor emigrați ca bunuri naționale este indiscutabilă. Credem totuși că sentimentul solidarității naționale în jurul unor valori care îi opuneau pe cetățenii Republicii restului lumii nu trebuie neglijat, mai ales că îl regăsim cu semn schimbat, în registrul patriotismului monarhic, la soldații prusaci, austrieci și ruși care luptau contra ocupantului francez, fără să fi fost împroprietăriți în prealabil. Este paradoxul exprimat în epocă de Johann Gottlieb Fichte, identificat altminteri drept un fel de iacobin al eului nondeterminat în filosofie, care în politică a ajuns să susțină eliberarea de „patria libertății” prin puterea armată a monarhiilor de drept divin.

Dacă în cazul Revoluției franceze ideologia drepturilor cetățenești și a suveranității naționale a susținut efortul militar, în războaiele de eliberare sau de unificare, de la cele din Peninsula balcanică, trecând prin *Risorgimento*, până la realizarea germană „prin fier și sânge”, sesizăm că naționalismul a fost acela care a condus la război, transformându-se din resort în cauză a conflictelor. Planul 17 francez, ca de altfel și planul propus de generalul Constantin Prezan în 1916, au fost elaborările strategice exemplare pentru întrepătrunderea dintre operațiunile militare și motivația mai cuprinzătoare a chestiunii naționale. Aceste planuri au privilegiat ofensiva în direcțiile impuse de sentimentul public, în Alsacia și Lorena respectiv în Transilvania, deși în cazul românesc cel puțin, apărarea pe Carpați și atacul în sud, pentru a face joncțiunea cu trupele Antantei de la Salonic, păreau soluții mai favorabile din punct de vedere strict militar.

Ideologizarea a debutat în registrul democratic, dar apoi s-a manifestat în toate războaiele naționale, indiferent de sensul lor politic. Am amintit deja campaniile statelor absolutiste contra Franței napoleoniene, care au condus finalmente la crearea Sfintei Alianțe. Aici tot despre un drept absolut era vorba – dreptul divin, iar principiului suveranității naționale i se opunea un alt principiu – al legitimității. Mai târziu, odată cu progresele scientismului și ale gândirii politice pozitive, în centrul ideologiilor nu s-a mai aflat dreptul ci adevărul (sau măcar ceea ce era considerat ca atare), corelativ necesității sociale sau naturale, de la care s-au revendicat comunismul și național-socialismul, fără a omite liberalismul de inspirație spenceriană.

Mobilizarea masivă a populației și maximalismul ideologic au configurat profilul specific al războaielor naționale, în măsura în care din punctul de vedere al obiectivelor acestea au devenit mult mai ambițioase decât războaiele monarhice,

⁸ Carl von Clausewitz, *op. cit.*, p. 171.

vizând efectiv recompunerea teritorială și politică a Europei, în timp ce din punctul de vedere al mijloacelor au pus la dispoziția comandanților o cantitate de resurse umane și materiale nemaiîntâlnite anterior. Armatele erau suficient de numeroase și beneficiau de logistica necesară pentru a înainta mult dincolo de baza lor, fapt care a sporit importanța liniilor de operații, a recunoașterii și a cartografiei. Acum au fost posibile manevrele de infiltrare și de angajare succesivă a forțelor inamice – strategie în care a excelat Napoleon –, precum și acțiunile de încercuire. Puțin practică în secolul al XVIII-lea, învăluirea a devenit procedeul tactic prin excelență, recognoscibil într-unele din cele mai mari înfruntări, dacă ar fi să amintim numai bătălia frontierelor pe frontul de vest, în august 1914 (planul Schlieffen), sau contraatacul diviziilor siberiene la Moscova, în decembrie 1941. „O bătălie cu frontul drept și fără învăluire – observa Carl von Clausewitz – va da rareori un succes atât de mare ca una în care cel înfrânt a fost întors sau constrâns să dea lupta cu frontul mai mult sau mai puțin răsturnat”⁹. Învăluirea permitea de asemenea tăierea căilor de retragere și urmărirea adversarului, importante în mod deosebit pe teatrele de operații foarte mari, care tocmai prin lărgimea lor ofereau varianta retragerii strategice și a refacerii. Eșecul campaniilor din 1812 și 1941 în Rusia este concludent sub acest aspect.

În condițiile unor conflagrații îndelungate și extinse, în care armatele păraseau teritoriul național, asigurarea comunicațiilor și campamentele au făcut ca ocupația altor țări să devină o împrejurare comună. În această situație factorul ideologic a fost din nou definitoriu pentru războiul modern, ca un fel de cod comunicațional simbolico-afectiv în relația trupelor străine cu populația locală. Forma pozitivă a comunicării a reprezentat-o persuasiunea în favoarea cauzei ocupantului, de la sloganul revoluționar „Pace colibelor, război palatelor!”, până la afișele din al doilea război mondial, cu soldați germani care luptau în apărarea civilizației europene. Forma negativă a constatat în condamnarea morală a tuturor adversarilor, militari și civili în egală măsură, pentru a submina legitimitatea și implicit motivația rezistenței lor. Miza ambelor procedee era sentimentul public, fie pentru a-l câștiga de partea ocupantului, prezentat ca eliberator sau protector, fie pentru a-l neutraliza prin compromitere și intimidare.

Dusă până la ultimele consecințe practice, intimidarea s-a deversat în tactica terorii, destinată să anihileze nu numai capacitatea, dar și voința de a lupta. „Armata victorioasă – remarcă la un moment dat Lev Troțki – nu distruge în general decât o parte infimă din armata adversă; ea înspăimântă și distruge voința celor care subzistă”¹⁰. Se încadrează aici tratamentul pământului pârjolit aplicat Sudului de generalul William Sherman, în războiul civil american, masacrarea reciprocă a grecilor și turcilor în timpul conflictului din Asia Mică, sau publicarea imaginilor cu prizonierii umiliți în închisoarea Abu Ghraib, din Irak.

⁹ *Ibidem*, p. 249.

¹⁰ Léon Trotsky, *Le terrorisme*, Paris, Bibliothèque Communiste, 1920, p. 14.

Pe lângă ideologizare, fenomenologia războiului modern în faza lui națională a mai fost determinată de mecanizare – ca prelungire a revoluției industriale în domeniul militar. Transformările majore au privit dezvoltarea căilor ferate și a materialului rulant cu destinație militară, trecerea definitivă de la forța motrice a cailor la cea a mașinilor – adaptate în cazul blindatelor la principiul distructiv al focului – și apariția aviației, capabilă să lovească ținte din spatele frontului.

Cu toate că schimbările tehnice nu au modificat inițial esența națională a războiului, s-au repercutat asupra desfășurării sale. Valorificarea infrastructurii a permis înaintarea concentrică în locul grupării întregii armate într-un singur punct – așa cum propunea Helmuth Moltke încă din anii 1860¹¹ –, artileria de mare calibru a făcut inutil sistemul de forturi tradițional, după cum s-a constatat pe frontul belgian în 1914, iar binomul operațional tanc-avion, susceptibil să asigure elementul surpriză, a permis războiul-fulger, de la Gerd von Rundstedt la Moshe Dayan. Bombardarea industriei din spatele frontului a impus organizarea apărării civile și adoptarea unor măsuri administrative inedite, spre exemplu mutarea întreprinderilor și a muncitorilor în zone mai ferite.

Toate aceste evoluții au introdus în conținutul civico-moral specific războiului național un element pe care l-am numi tehnicist-antreprenorial, în sensul că războiul a devenit din ce în ce mai mult o activitate specializată și o afacere. Astfel, toate statele s-au preocupat de sporirea capacității lor de luptă. În Franța a fost prelungit stagiul militar, în Bulgaria s-au făcut comenzi de armament, iar în Uniunea Sovietică s-a recurs la industrializarea forțată, cu scopul dublu de a furniza materialul necesar apărării și de a-i deprinde pe muncitori cu noțiunile tehnice obligatorii pentru folosirea armamentului modern. Statele însă, cu excepția celui comunist, nu mai erau capabile să susțină singure cursa costisitoare a înarmărilor, așa că efortul bugetar a fost suplinit de investițiile unor concernuri precum Krupp sau Schneider-Creusot. În aceeași logică a implicării capitalului în războaie, în Irak armata americană a subcontractat anumite activități unor firme private chiar în teatrul de operațiuni. Drept urmare, în imaginarul social reprezentarea soldatului patriot a fost înlocuită progresiv de cea a militarului profesionist, iar angajamentului etico-emoțional colectiv i s-a substituit mercantilismul companiilor particulare.

S-ar putea spune că influența simbolică invers proporțională a mecanizării în raport cu ideologizarea a modificat dialectic, din interior, caracterul național pe care l-a dobândit războiul modern în secolul al XIX-lea. Ideologizarea sistemului militar a contribuit la accentuarea tensiunilor internaționale și subsecvent la perfecționarea armamentului și mecanizarea luptei, care a condus la rândul său la creșterea însemnătății eficiente a tehnicii în detrimentul sentimentului public. Tendința actuală este așadar către armata de profesie cu dotări sofisticate, a căror performanță pare să facă inutilă conscripția generală.

¹¹ Edward Mead Earle (sous la direction de), *op. cit.*, p. 208–209.

Dincolo de eficacitate, prin însuși modul lor de operare noile arme au imprimat o altă orientare mental-atitudinală față de război, în sensul că au atenuat importanța poziționării morale, a motivării în termeni de bine și rău, pe care se întemeiasse mobilizarea națională în jurul unor valori. Bombele de la mare înălțime și rachetele, ucigând de la distanță, au creat impresia unui război chirurgical, aseptice. Lipsa contactului vizual cu trupurile mutilate ale victimelor a favorizat psihologic ocultarea chestiunii responsabilității la nivelul trupelor, așa încât nu a mai fost nevoie la fel de mult de justificarea principială, ideologică, a războiului. Limitarea conținutului etic a făcut loc astfel pragmatismului, justificat prin performanța inginerescă¹².

Este posibil ca estomparea angajamentului și a combativității cu suport ideologic să corespundă înclinației către confort a societăților cu o activitate comercială intensă – despre care amintea Carl von Clausewitz¹³ –, sau poate să fie rezultatul ritualizării și exorcizării simbolice a violenței prin intermediul competițiilor sportive¹⁴. Cultural însă, ea traduce emergența în conștiința contemporană a relativismului etic și gnoseologic postmodern, întrucât contestarea teoretică a viziunilor integratoare asupra existenței este cea care delegitimează perspectiva universalistă inerentă ideologiilor. Dacă valorile nu mai sunt certe, atunci nu mai sunt credibile ca imperative categorice pentru națiune în ansamblu. Fără argumentele principiale care să-i dea sentimentul justetei cauzei sale și să o motiveze afectiv, aceasta nu mai poate fi mobilizată pentru un obiectiv comun, iar membrii ei se repliază în materialitatea intereselor cotidiene ale fiecăruia.

Tocmai în această privință se întrevede sensul apartenenței războiului la modernitate, care se definește cultural prin libertatea morală și optimismul cunoașterii, adică prin afirmarea capacității de alegere între bine și rău sau între adevăr și fals, respectiv prin decelarea unor modalități de certificare, speculativă ori științifică, a binelui și adevărului. Raționalizarea, ideologizarea și mecanizarea presupun exercițiul intelectului și opțiunea conștientă, fie că este vorba de gestiunea și crearea mijloacelor de luptă, fie de justificarea etică a războiului. Renunțarea la una dintre ele, mai ales la ideologizare, echivalează cu transgresarea în postmodernitate, în care logica schematică a informatizării tinde să anuleze rațiunea individuală deliberativă, iar calculul oportunității imediate înlocuiește angajamentul principial cu relevanță generală.

Se poate vorbi prin urmare de apariția unui război postmodern, purtat nu atât de statele naționale, cât de anumite structuri militare ce acționează având ca unică justificare eficiența în sine, abstrasă din contextul determinărilor umane rezonabile

¹² Această problematică morală s-a regăsit cu precădere în critica marxisto-existențialistă a alienării, foarte actuală în anii 1960. A se vedea, spre exemplu, Herbert Marcuse, *Agresivitatea în societatea industrială contemporană*, în *Scrisori filosofice*, București, Editura Politică, 1977, p. 256.

¹³ Carl von Clausewitz, *op. cit.*, p. 179.

¹⁴ Eric Carlton, *War and Ideology*, Savage, Maryland, <1990>, p. 4.

și emoționale. Așa stau lucrurile în ultima vreme cu Alianța nord-atlantică, în care decizia birocratizată nu mai reflectă întotdeauna voința națiunilor componente. Războiul împotriva terorismului materializează în plan militar strategia narativă postmodernă, prin faptul că alătură în același text (conflict) personaje (participanți) cu identități calitativ diferite și neomogene – pe de o parte coalițiile internaționale, pe de alta organizațiile transnaționale. Deoarece sunt calitativ diferite, acestea sunt structural necomunicante și deci incapabile să negocieze; deoarece sunt neomogene, nu reușesc să propună un proiect politic postconflict, care să ofere un orizont de așteptare al păcii. În consecință, singura lor rațiune este să aplice continuu forța distructivă asupra adversarului. Acționează ca mecanisme de exercitare a puterii pur și simplu, în mod analog textualității postmoderne, care lipsită de referențialul dător de sens ajunge să se alimenteze din ea însăși.

Totuși, există încă armate bazate pe conscripție, de pildă armata rusă, iar mobilizarea patriotică este prezentă în toate confruntările îndelungate care solicită un efort sporit din partea populației, cum se întâmplă astăzi în Statele Unite ale Americii. De asemenea, unele intervenții militare, precum cele din fosta Iugoslavie și din Libia, sunt susținute prin invocarea umanismului și a democrației cu semnificație universală, ceea ce indică persistența elementului ideologic, deși mai puțin asumat în mentalul colectiv în comparație cu secolul trecut.

Războiul s-a desfășurat în toate timpurile după anumite coordonate strategico-tactice, care se referă la valorificarea circumstanțelor, a resurselor și a terenului, însă interpretarea acestor coordonate s-a realizat în funcție de paradigma culturală preponderentă în epocile respective. Războiul modern este așadar la fel de actual sau inactual ca modernitatea însăși, întrucât îi aparține și îi conține preocupările, evaluările și tensiunile.

RATIONALISER, IDÉOLOGISER, MÉCANISER. LA CULTURE DE LA GUERRE MODERNE

Résumé

L'étude cherche le rapport entre la phénoménologie de la guerre depuis le XVIIe siècle et jusqu'au XXe siècle, respectivement les traits intellectuels et pratiques qui ont précisé son profil culturel. On observe alors, à travers le passage de l'étape monarchique à l'étape nationale, le lien entre la manière de lutter et l'effort de rationaliser les ressources, le besoin d'une motivation idéologique pour la population et le triomphe de la mécanique, en plan matériel et symbolique à la fois. Ça correspond en effet au passage des armées professionnelles aux armées de conscription, en relation avec les structures intégratives de la pensée moderne.

Mots-clés: guerre moderne, armées, opérations, technique, rationalité, engagement idéologique, mécanique.